6.1. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

1. Загальна логіка

Правочин має відповідати вимогам ст. 203 ЦК України: законність змісту, необхідна цивільна дієздатність, вільне волевиявлення, спрямованість на реальні правові наслідки тощо.

Якщо встановлені законом вимоги порушені, може виникнути:

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНУ
↓
правочин не створює тих цивільних прав та обов'язків, заради яких його вчиняли
↓
виникають лише наслідки, пов'язані з його недійсністю.

Основні норми – ст. 203, 204, 215–236 ЦК України.

2. Презумпція правомірності правочину

Ст. 204 ЦК:

правочин вважається ПРАВОМІРНИМ,

якщо:

його недійсність прямо не встановлена законом
або
він не визнаний судом недійсним.

Отже

сумнів щодо правочину ≠ автоматична недійсність.

Потрібно встановити:

або його нікчемність за законом,
або підстави для визнання його недійсним судом.

3. Два види недійсних правочинів

Критерій	Нікчемний	Оспорюваний
Чому недійсний?	закон прямо встановлює недійсність	закон прямо не встановлює нікчемність, але є підстава для оспорювання
Рішення суду для недійсності	❌ не потрібне	✅ потрібне
Хто може звернутися	заінтересована особа — щодо наслідків	сторона або інша заінтересована особа
Коли недійсний	від моменту вчинення	після визнання судом, але юридично — від моменту вчинення
Можлива «конвалідація»	у випадках, прямо встановлених ЦК	питання вирішує суд за відповідною підставою

Ст. 215 ЦК прямо розмежовує нікчемні та оспорювані правочини.

Формула

НІКЧЕМНИЙ = недійсний В СИЛУ ЗАКОНУ.

ОСПОРЮВАНИЙ = стає недійсним ЗА РІШЕННЯМ СУДУ.

4. Головний наслідок недійсності

Ст. 216 ЦК:

недійсний правочин
НЕ СТВОРЮЄ ЮРИДИЧНИХ НАСЛІДКІВ,
крім тих, що пов’язані з його недійсністю.

Наприклад:

договір купівлі-продажу недійсний
↓
покупець не повинен остаточно залишитися власником майна на підставі цього договору
↓
продавець не повинен остаточно залишити собі отриману за ним оплату
↓
сторони повертаються до попереднього становища.

5. Загальні правові наслідки

Ст. 216 ЦК встановлює два головні блоки

1. ДВОСТОРОННЯ РЕСТИТУЦІЯ
2. ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ І МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ — за наявності вини та шкоди.

Верховний Суд також визначає двосторонню реституцію як основний, а відшкодування збитків і моральної шкоди — як додатковий загальний наслідок недійсності.

6. Реституція

Реституція — повернення сторін у майнове становище, яке існувало:

ДО ВИКОНАННЯ недійсного правочину.

Формула

Сторона А отримала майно
↘️ повертає його Б

Сторона Б отримала гроші
↗️ повертає їх А.

Це:

ДВОСТОРОННЯ РЕСТИТУЦІЯ.

7. Що саме повертається?

Загальне правило:

кожна сторона повертає другій
У НАТУРІ
все одержане за правочином.

Приклад

продавець отримав 500 000 грн → повертає 500 000 грн;

покупець отримав автомобіль → повертає автомобіль.

Ст. 216 прямо передбачає взаємне повернення одержаного.

8. Якщо повернути в натурі неможливо

Наприклад:

- послуга вже надана;
- робота виконана;
- майном уже користувалися;
- річ фізично не може бути повернена у попередньому стані.

Тоді:

відшкодовується ВАРТІСТЬ того, що одержано.

Які ціни?

ціни, що існують
НА МОМЕНТ ВІДШКОДУВАННЯ,
а не обов'язково на момент укладення договору.

9. Реституція застосовується між сторонами правочину

Це дуже важливо.

РЕСТИТУЦІЯ
↓
спеціальний зобов'язальний спосіб захисту
↓
застосовується між СТОРОНАМИ недійсного правочину.

Якщо майно вже перебуває:

у третьої особи,

правила реституції за ст. 216 безпосередньо до неї не застосовуються. Можуть бути потрібні інші способи захисту, зокрема речово-правові. Верховний Суд послідовно наголошує, що реституційна вимога адресована стороні недійсного правочину.

Формула

сторона ↔ сторона → РЕСТИТУЦІЯ.

власник ↔ третя особа → можливі інші способи захисту.

10. Якщо виконала лише одна сторона

Класична реституція:

взаємне повернення.

Тому якщо фактичне виконання здійснила лише одна сторона, у практиці Верховного Суду застосовувався також механізм:

повернення безпідставно набутого майна
за главою 83 ЦК України.

Для ЄДКІ головне:

РЕСТИТУЦІЯ за ст. 216 = передусім взаємне повернення сторонами виконаного.

11. Збитки та моральна шкода

Якщо через недійсний правочин завдано:

ЗБИТКІВ
або
МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ,

вони можуть бути відшкодовані:

ВИННОЮ СТОРОНОЮ.

Потерпілим може бути:

друга сторона
АБО
третя особа.

Схема

недійсний правочин

- шкода
- вина сторони
- причинний зв’язок
  ↓
  ВІДШКОДУВАННЯ.

12. Реституція і відшкодування шкоди — не одне й те саме

Реституція	Відшкодування шкоди
повернення одержаного за правочином	компенсація негативних наслідків
основний наслідок	додатковий наслідок

взаємний характер	залежить від вини
між сторонами правочину	шкода може бути завдана і третій особі

Приклад

Через обман Б уклав недійсний договір:

повернення майна → реституція;

додаткові фінансові втрати → збитки;

душевні страждання → моральна шкода.

13. Спеціальні наслідки мають пріоритет

Ст. 216 встановлює:

загальні наслідки застосовуються,

якщо:

законом НЕ встановлено спеціальних наслідків для конкретного виду недійсного правочину.

Отже

спочатку дивимося спеціальну статтю 218–235 ЦК;

якщо спеціального правила немає → ст. 216.

14. Сторони не можуть змінити наслідки нікчемності

Якщо законом встановлені наслідки:

НІКЧЕМНОГО правочину,

сторони:

❌ не можуть домовитися їх не застосовувати;

❌ не можуть договором замінити їх іншими.

Це прямо передбачено ч. 4 ст. 216 ЦК.

15. Хто може вимагати застосування наслідків нікчемності?

будь-яка ЗАІНТЕРЕСОВАНА ОСОБА.

Крім того:

СУД
може застосувати наслідки нікчемності
З ВЛАСНОЇ ІНІЦІАТИВИ.

Пастка

для нікчемного правочину не потрібно спочатку отримати рішення «визнати його недійсним».

Основна вимога може бути:

застосувати наслідки нікчемності.

Це підтверджує і сучасна практика Верховного Суду.

16. Момент недійсності – ст. 236 ЦК

І нікчемний правочин, і правочин, який суд визнав недійсним:

є недійсними
З МОМЕНТУ ЇХ ВЧИНЕННЯ.

Це ефект:

ex tunc — «від самого початку».

Формула

суд визнав договір недійсним у 2026 році
↓
юридично недійсність існує не з 2026 року,
а з моменту вчинення договору.

17. Якщо права та обов’язки були лише на майбутнє

Якщо за правочином:

права й обов’язки могли виникати лише в майбутньому,

унаслідок недійсності:

можливість їх настання
ПРИПИНЯЄТЬСЯ.

18. Недійсність частини правочину – ст. 217

Правило:

недійсність ОДНІЄЇ УМОВИ
≠ автоматична недійсність УСЬОГО правочину.

Інші положення зберігаються, якщо можна припустити:

правочин був би вчинений
і без недійсної частини.

Приклад

Договір має 15 умов.

Одна умова:

прямо суперечить закону.

Якщо без неї договір:

може нормально існувати,

→ недійсною є лише відповідна частина.

19. Коли недійсність частини «тягне» весь правочин?

Якщо недійсна умова:

істотна для волі сторін

і можна зробити висновок:

без неї правочин взагалі не був би вчинений,

тоді:

може бути недійсним правочин у цілому.

Формула

МОЖНА ВІДОКРЕМИТИ → недійсна лише частина.

НЕ МОЖНА ВІДОКРЕМИТИ → може бути недійсним увесь правочин.

20. Письмова форма ≠ автоматична недійсність

Ст. 218:

недодержання письмової форми
НЕ має наслідком недійсність,

крім:

випадків, коли закон прямо встановлює недійсність.

21. Нотаріальне посвідчення

Тут правило жорсткіше.

Ситуація	Наслідок
Односторонній правочин потребує нотаріального посвідчення, але його немає	нікчемний — ст. 219
Договір потребує нотаріального посвідчення, але його немає	нікчемний — ст. 220

Але у визначених законом випадках:

суд може такий правочин ВИЗНАТИ ДІЙСНИМ.

22. Конвалідація нікчемного правочину

Конвалідація – передбачене законом «зцілення» нікчемного правочину шляхом визнання його судом дійсним.

Стаття	Правочин	Коли може бути визнаний дійсним
218(2)	порушена письмова форма, для якої закон передбачає недійсність	одна сторона виконала, друга підтвердила виконання
219(2)	ненотаріальний односторонній правочин	відповідав справжній волі, а нотаріальному посвідченню заважала незалежна обставина
220(2)	ненотаріальний договір	узгоджені істотні умови письмово + виконання + інша сторона

		ухиляється від нотаріального посвідчення
221(2)	правочин малолітньої особи	вчинений на її користь
224(2)	без дозволу органу опіки	відповідає інтересам підопічного
226(2)	правочин недієздатної особи	вчинений на її користь

ЦК прямо допускає такі винятки із загального режиму нікчемності.

23. Спеціальні наслідки окремих недійсних правочинів

Статті 221–235 ЦК містять не лише підстави недійсності, а й спеціальні наслідки.

Підстава	Вид	Спеціальний наслідок
Малолітня особа за межами дієздатності – ст. 221	нікчемний без схвалення	повернення одержаного; дієздатна сторона може відшкодовувати збитки, якщо знала / могла знати про вік
Неповнолітня без необхідної згоди – ст. 222	оспорюваний	може бути згодом схвалений; інакше суд може визнати недійсним
Особа з обмеженою дієздатністю – ст. 223	оспорюваний	може бути схвалений піклувальником; суд оцінює інтереси підопічного
Без дозволу органу опіки – ст. 224	нікчемний	може бути визнаний дійсним, якщо відповідає інтересам підопічного
Особа не усвідомлювала значення своїх дій – ст. 225	оспорюваний	можливе відшкодування моральної шкоди стороною, яка знала про такий стан
Правочин недієздатної – ст. 226	нікчемний	спеціальна реституція; можливе відшкодування моральної шкоди дієздатною стороною
Юридична особа без відповідного дозволу – ст. 227	оспорюваний	якщо ввела іншу сторону в оману щодо свого права → моральна шкода
Публічний порядок – ст. 228	нікчемний	особливий режим

Помилка – ст. 229	оспорюваний	можливі збитки залежно від того, чиє недбальство спричинило помилку
Обман – ст. 230	оспорюваний	подвійні збитки + моральна шкода
Насильство – ст. 231	оспорюваний	подвійні збитки + моральна шкода
Зловмисна домовленість представника – ст. 232	оспорюваний	представник + друга сторона солідарно відшкодовують збитки і моральну шкоду
Тяжка обставина + вкрай невигідні умови – ст. 233	оспорюваний	ст. 216 + збитки і моральна шкода від сторони, яка скористалась обставиною
Фіктивний правочин – ст. 234	визнається судом недійсним	наслідки визначаються законом
Удаваний правочин – ст. 235	спеціальний режим	застосовуються правила до правочину, який сторони реально вчинили

24. Обман — особливо запам’ятати

Ст. 230:

одна сторона НАВМИСНО вводить іншу в оману
щодо істотних обставин
↓
суд визнає правочин недійсним.

Винна сторона:

ЗБИТКИ У ПОДВІЙНОМУ РОЗМІРІ

-

МОРАЛЬНА ШКОДА.

25. Насильство

Ст. 231:

фізичний або психічний тиск
↓
особа вчиняє правочин проти справжньої волі
↓
правочин визнається судом недійсним.

Винна сторона / інша особа, яка застосувала насильство:

подвійні збитки

- моральна шкода.

Пара

ОБМАН → ×2 збитки + моральна.

НАСИЛЬСТВО → ×2 збитки + моральна.

26. Помилка

Правочин може бути визнаний недійсним, якщо помилка має:

ІСТОТНЕ ЗНАЧЕННЯ.

Істотними можуть бути помилки щодо:

- природи правочину;
- прав та обов’язків;
- істотних властивостей майна.

Але:

помилка щодо мотиву
за загальним правилом
НЕ є істотною.

Наслідки

Причина помилки	Хто відшкодовує збитки
особа помилилась через власне недбальство	ця особа другій стороні
інша сторона необережно сприяла помилці	ця сторона

27. Тяжка обставина

Для ст. 233 потрібно одночасно:

ТЯЖКА ОБСТАВИНА

-

ВКРАЙ НЕВИГІДНІ УМОВИ.

Неважливо:

хто був ініціатором правочину.

Якщо його визнано недійсним:

ст. 216 → реституція

-

сторона, яка скористалася тяжкою обставиною → збитки + моральна шкода.

28. Правочин, що порушує публічний порядок – ст. 228

Тут потрібно розрізняти два режими.

1. Порушення публічного порядку

Наприклад, правочин спрямований на:

порушення конституційних прав

- знищення / пошкодження майна
- незаконне заволодіння майном.

Такий правочин:

НІКЧЕМНИЙ.

29. Правочин із метою, що суперечить інтересам держави і суспільства

Він:

може бути ВИЗНАНИЙ СУДОМ недійсним.

А наслідки залежать від:

УМИСЛУ сторін.

Умисел	Наслідок
У обох сторін + обидві виконали	одержане обома може стягуватися в дохід держави
У обох, але виконала одна сторона	спеціальні майнові наслідки на користь держави
Умисел лише однієї	винна сторона повертає одержане іншій; одержане невинною стороною / належне їй може стягуватися в дохід держави

Це виняток із класичної моделі звичайної двосторонньої реституції.

30. Фіктивний правочин

Фіктивний:

вчинений без наміру створити ті правові наслідки, які ним декларуються.

Наприклад:

«продаж» квартири лише на папері
без реального наміру передавати право.

Наслідок:

визнається судом недійсним.

31. Удаваний правочин

Удаваний:

вчинений для ПРИХОВАННЯ іншого правочину.

Наприклад:

сторони назвали договір «даруванням»,
але фактично здійснили купівлю-продаж.

Наслідок:

суд встановлює, який правочин сторони НАСПРАВДІ вчинили
↓
застосовує правила саме до нього.

Дуже важливо

удаваність ≠ автоматично недійсність прихованого правочину.

Спочатку:

визначити реальний правочин,

а потім:

перевірити його на відповідність закону.

32. Недійсність ≠ розірвання

Недійсність	Розірвання
дефект існує при вчиненні правочину	правочин первісно дійсний
загалом діє від моменту вчинення	припиняє правовідносини на майбутнє
ст. 215–236	норми про припинення договору
наслідок — реституція тощо	наслідки припинення зобов’язання

Верховний Суд наголошував:

визнання договору недійсним і його розірвання — різні, взаємовиключні механізми.

33. Недійсний ≠ неукладений

Це також різні поняття.

НЕДІЙСНИЙ ПРАВОЧИН
= правочин вчинений, але має юридичний дефект.

НЕУКЛАДЕНИЙ ДОГОВІР
= сторони не досягли необхідного юридичного факту укладення договору.

Наслідок

До неукладеного договору:

не можна механічно застосовувати правила про недійсність.

34. Позовна давність

За чинною редакцією ЦК:

загальна позовна давність = **3 роки**.

Колишні спеціальні строки:

5 років для обману / насильства
10 років для наслідків нікчемності

із ст. 258:

давно ВИКЛЮЧЕНІ.

36. Початок позовної давності – спеціальні правила

Ст. 261:

Вимога	Початок строку
Загальне правило	коли особа дізналася / могла дізнатися про порушення і порушника
Правочин під впливом насильства	від дня припинення насильства
Наслідки нікчемного правочину	від дня, коли почалося його виконання
Право неповнолітнього	від дня досягнення повноліття

Важлива актуальна деталь

Колишнє загальне правило про автоматичне продовження позовної давності на весь період воєнного стану було виключено у 2025 році; тому станом на 2026 рік його не слід механічно застосовувати. Водночас ст. 263

містить окремі підстави зупинення перебігу позовної давності, зокрема для сторони у складі переведених на воєнний стан Збройних Сил чи інших відповідних військових формувань.

37. Схема вирішення задачі на недійсність правочину

КРОК 1. Чи є правочин?
↓

КРОК 2. Чи порушена вимога закону?
↓

КРОК 3. Закон прямо каже «нікчемний»?

ТАК → судове визнання не потрібне.

НІ → перевіряємо, чи є підстава для оспорювання.

↓

КРОК 4. Визначаємо момент недійсності
→ з моменту вчинення.

↓

КРОК 5. Наслідки
→ повернення в натурі
→ неможливо → вартість на момент відшкодування.

↓

КРОК 6. Чи є шкода і вина?
→ збитки / моральна шкода.

↓

КРОК 7. Чи є спеціальна норма 218–235?
→ вона має пріоритет.

38. Головні цифри та статті

Норма	Запам’ятати
ст. 203	загальні вимоги до правочину
ст. 204	презумпція правомірності
ст. 215	нікчемний / оспорюваний

ст. 216	загальні наслідки
ст. 217	недійсність частини
ст. 218	письмова форма
ст. 219–220	нотаріальне посвідчення
ст. 221–226	проблеми цивільної дієздатності
ст. 227	відсутність дозволу / ліцензії
ст. 228	публічний порядок / інтереси держави
ст. 229	помилка
ст. 230	обман
ст. 231	насильство
ст. 232	зловмисна домовленість представника
ст. 233	тяжка обставина
ст. 234	фіктивний
ст. 235	удаваний
ст. 236	момент недійсності
ст. 257	3 роки — загальна позовна давність
ст. 261	початок її перебігу